

УДК 347.6(477)

О.В. СВІЖИЙ, адвокатура м.Хмельницький
О.О. СВІЖА, господарський суд Хмельницької області

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДИТЯЧИЙ БУДИНОК СІМЕЙНОГО ТИПУ» У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Ключові слова: дитячий будинок сімейного типу, вид влаштування, патронат, опіка та піклування, усиновлення, прийомна сім'я

Для дослідження категорії «дитячий будинок сімейного типу» (ДБСТ) у законодавстві України особливу увагу слід приділити історико-правовому аспекту даного питання, який дозволить простежити виникнення та еволюцію такої фундаментальної категорії науки конституційного, сімейного права, як дитячий будинок сімейного типу. Це дасть можливість не лише прослідкувати розвиток юридичної науки у цьому напрямку, але й сприятиме у формуванні дефініції дитячого будинку сімейного типу та з'ясуванню сутності правової природи цієї юридичної категорії.

Адже, впродовж тисячоліть погляди на ДБСТ змінювались, формувались певні напрями та школи, вдосконалювалось законодавство. І тому важливим є дослідження історичних аспектів виникнення та становлення дитячого будинку сімейного типу та вироблення власного підходу до врегулювання цього питання, що і є метою і новизною статті.

Історичний розвиток інституту дитячого будинку сімейного типу є предметом дослідження таких вчених, як О. Шипіленко, В.Ю. Москалюк, М. Кулішер, І. Покровський [1–3] та ін. Однак, вони переважно розглядають лише історичний розвиток таких видів влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування як опіка та піклування. Тому, дослідження питання історичного розвитку дитячого будинку сімейного типу є важливим та цікавим у зв'язку з прийняттям нових Цивільного і Сімейного кодексів України.

Юридична наука сформувала певні правила та критерії, яким має відповідати історико-правове дослідження. Вони полягають у розкритті матеріалу крізь призму періодизації історичного процесу. Тому спробуємо розкрити становлення і розвиток інституту дитячого будинку сімейного типу у різних історичних періодах, беручи за основу поділ історії на дохристиянський період, період держави і права Київської Русі (X–XIV ст.), період перебування України у складі Польщі та Литви (кінець XIV ст. – п.п. XVII ст.), входження України до складу Росії (XVII–XX ст.), держава і право західноукраїнських земель у період Австрійської імперії (1772–1918 рр.), радянський період (1917–1991 рр.), період незалежності України (з 1991 р.). Тривають і досі в юридичній літературі дискусії щодо моменту зародження інституту дитячого будинку сімейного типу.

При первіснообщинному ладі, який є найнижчою стадією розвитку людського суспільства, безумовно, що поняття «дитячий будинок сімейного типу» не було взагалі, як і загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених і санкціонованих державою. Суспільні відносини регулювались нормами звичаїв.

Сімейні відносини між людьми будувались на неупорядкованих статевих відносинах. Звідси можна зробити висновок, що ні інституту шлюбу, ні інституту сім'ї не існувало, відповідно видів влаштування теж. Основу відносин між людьми становило плем'я як єдиний і нероздільний осередок суспільства. Поступово на зміну такого роду відносинам приходять первинні види сім'ї та шлюбу: кровноспоріднена сім'я, сім'я «пуналуа» (екзогамна). Наслідком цього, стала поява таких категорій осіб, як чоловік, дружина, мати, діти, тобто праобразів сучасних суб'єктів сімейних правовідносин. Крім цього, в сім'ї «пуналуа» починає формуватися інститут походження дитини. Цьому виду сім'ї все ще невідомо – хто є батьком дитини, але відомо, хто її мати. Звідси випливає, що з'являються зародки шлюбного і батьківського правовідношення, а відповідно й видів влаштування. Проте, з огляду на факт відсутності права, по-

вноцінними суб'єктами правовідносин опікунів та піклувальників ми назвати не можемо.

На зміну племені приходять парна сім'я, яка характеризується звуженням шлюбного кола, із якого вилучаються не лише рідні брати і сестри, а й двоюрідні та троюрідні. Проте, уже з племінних часів мало місце взяття подружжям або окремою особою дітей на виховання, спільне проживання, утримання з надання грошового утримання з боку роду.

Основними умовами такого утримання та піклування були:

- згода сім'ї, дітей з якої приймають на виховання;
- згода роду як прототипу органу опіки та піклування;
- виплата винагороди з боку роду (як форма грошового утримання);
- адаптування дитини подружжям або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі;
- усна форма договору про взяття дитини на виховання;
- необмеженість законом кількості дітей, що можуть бути прийняті в сім'ю;
- присутність усього роду при здійсненні адаптування;
- перебування дитини-вихованця у сім'ї до досягнення повноліття.

Зрештою поява держави і права надали сімейним відносинам правового змісту, а їх учасникам і відповідного стану – суб'єкта права. На початковому етапі українського державотворення були відсутні такі категорії як «дитячий будинок сімейного типу», «вид влаштування». Це пояснюється відсутністю чіткої диференціації системи права на приватне і публічне, тобто змішаність засад правового регулювання.

В Україні у дохристиянський період діти – сироти також не залишались без уваги. У бідних сім'ях особи похилого віку забезпечували та виховували дітей-сиріт. Засоби на підтримання бідної сім'ї збирали всією родиною. Або дітей-сиріт брали на виховання у забезпечені сім'ї до досягнення ними повноліття, що було ознакою заможної сім'ї [4].

З виникненням великої держави – Київської Русі на території Східної Європи швидко

поширилися античні та західноєвропейські ідеї навчання і виховання дітей. Після хрещення на Русі (988 рік) церква поступово починає брати на себе те, що раніше регулювалося звичаєвим правом.

Починає набувати всього більшого розповсюдження християнська сімейна мораль. Тетер Русь бере життя дітей під збереження своїх законів. Великий князь Володимир запровадив в 996 році суспільне піклування, куди входила допомога сиротам, піклування і нагляд духівництва. Піклувався він про утримання сиріт і сам, роздаючи убогим, мандрівникам, сиротам велику милостиню [5, с.1].

Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, де і навчав своїм утриманням 300 хлопців. Піклування бідних і страждущих, у тому числі і дітей, розглядав як один з найголовніших обов'язків і Володимир Мономах. У своїй Духовній Дітям він заповідав захищати сироту і закликав: «Всього ж паче убогих не забувайте, але еліко могуте по силі годуйте, забезпечте сироту».

Перший випадок опіки над дитиною, згадуваний в літописі, відноситься до 879 року. У документі мовиться, що Рюрик призначає родича опікуном своєму синові. Після смерті батьків опікунами ставали ті найближчі родичі, які в роді займали місце померлих [5, с.1].

Різновидами сімейного влаштування дітей-сиріт були: усиновлення, опіка та піклування. За княжої доби турбота про дітей-сиріт покладалась насамперед на приватних осіб (найчастіше князів) та церкву [6, с.48].

Руська Правда досить довго служила джерелом українського права. Вона ж стала і джерелом для так званих статутів Великого князівства Литовського 1526, 1566, 1588 років, у яких уже більш детально закріпилися положення про опіку над неповнолітніми дітьми.

Отже, вказаний період історії держави і права України законодавство виходило з того, що дитина потребувала опіки лише в тому випадку, коли втрачала обох батьків. Якщо в сім'ї залишалась матір, то батьківська влада переходила до неї. Поряд і близькими родичами до виконання опікунських обов'язків Руська Правда допускала і вітчима.

Татаро-монгольські напади, феодальна роздробленість обмежили можливості князівської та боярської благочинності. Правом відомої екстериторіальності користувались церкви і монастирі [7, с.1].

За часів Польсько-Литовської доби відбувається розвиток прав приватної особи і які наслідок розвиваються і спеціалізуються галузі приватного права, в тому числі і сімейного. Безумовно, що цьому процесу сприяв вплив німецького та частково римського права на правову систему Великого князівства Литовського. Особливе значення для розвитку інституту опікування мали Литовські статuti (1529 р., 1566 р., 1588 р.).

Умови правоздатності та дієздатності визначалися не лише фізичними і духовними властивостями особи, але і її становищем у суспільстві, що свідчить про феодальний суспільний устрій того часу. Особливого значення набули такі критерії як стать, вік, фізичне і духовне здоров'я, моральний розвиток та соціальне становище.

За литовської доби (відповідно до Литовського Статуту) на українських землях існували такі види влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування як: шкільні опікування, церковне опікування, опіка над жінками, опіка вдови над дітьми і зятем.

На цьому періоді завершується власне українська історія сімейного права, оскільки надалі Україна у переважній більшості своїх етнічних земель потрапила до складу Російської імперії, а частково до Польщі, Угорщини та Австрії. Наслідком цього став розвиток українського законодавства в контексті законотворення Російської Імперії та деяких інших зарубіжних держав.

Турбота про осиротілих дітей втілювалася в житті по-різному. Вони нерідко потрапляли в монастирі, де їх виховували, годували і одягали. Існувало у той час навіть таке поняття як «монастирські дитинчата», в число яких потрапляли і осиротілі бідні розорені діти бояр, у «яких батьки і матері «посічені». Монастир цих сиріт брав «на корм» та утримував. Осиротілих дітей брали і в заможний будинок, де благочестиві батьки сімейств їх вихо-

ували і навчали якому-небудь заняттю, а після досягнення повноліття відпускали, що називалося «Благословляти в світ». Разом із тим існувало і злочинне відношення до осиротілих дітей. За свідченням Н. Костомарова в XVII столітті люди служивих торгували самим безсовісним чином жіночою статтю в Сибіру. «Вони насильно брали безпорадних сиріт-дівчат і продавали їх» [5].

Пряме піклування про дітей-сиріт за допомогою спеціальних дитячих установ сімейного типу відноситься до початку XVIII століття, коли Новгородський митрополит Іов побудував за власною ініціативою за власні кошти в 1706 році в Холмово-успенському монастирі «сиропітательницю» для «негожих немовлят».

В подальшому, опіка здійснювалась установами (госпіталями, монастирями, школами, виховними будинками – відповідно до наказу Катерини II) та сім'єю (відповідно до наказу Петра I 1715 року). У роки царювання Катерини II мало місце істотне нововведення, що має пряме відношення до положення дітей. Якщо раніше, незаконно народжені діти закріпачувалися шляхом їх закріплення за вихователями, чиїми кріпосними вони ставали, то тепер вони стали поступати до повноліття у відомство наказів суспільних установ, після чого ставали вольними. Таким чином, в роки царювання Катерина II помітне місце займають адміністративно-організаційні зміни в пристрої осиротілих дітей. При цьому як і раніше зберігається принцип станової приналежності особи.

Реформаторська діяльність Петра I здійснювалась за двома основними напрямками: впровадження заходів, направлених на влаштування дітей, які опинилися «непотрібними» до державних установ або в сім'ю та боротьба з жебрацтвом неповнолітніх [8].

У 1743 році з'являється новий нормативний акт – «Права за якими судяться малоросійський народ», ч.1 якого встановлювала такий вид, влаштування дітей-сиріт як опіку. «Права за якими судяться малоросійський народ» був збірником норм права 18 ст., що діяли у Лівобережній Україні. На територію Гетьманщини на підставі Березневих статей

1654 не було поширено дії московського права, де залишалися чинними так звані попередні права, тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство і Магдебурзьке право. Ці правові норми часто суперечили одне одній і давали судовим органам можливість по одних і тих же справах виносити різні рішення у залежності від того, на яке джерело вони побажали послатися, що, в свою чергу, призводило до різного роду зловживань у судах. У «Правах» значне місце посідають норми цивільного права, які становлять найбільшу за обсягом частину кодексу. Зокрема розділ X присвячений шлюбному праву, розділ XI – інституту опіки. Незвичайно розвинений характер мало в кодексі так зване опікування. За ухилення виконання батьками своїх обов'язків, останніх піддавали навіть кримінальному покаранню. Хоча переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватним. Суд призначав покарання злочинцю залежною від волі потерпілого, а при відсутності останнього – від вимог його родичів.

У 1807 році з'являється «Собрание малороссийских прав» (правам та обов'язкам батьків і дітей у якому присвячений окремий розділ).

Олександр I заснував чергову, десятую комісію на чолі з П.В. Завадовським (1801 р.), її метою було систематизувати всі чинні нормативні акти, в тому числі і на території України. Вони упорядкували «Свод местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши» та «Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии» («Собрание малороссийских прав»). У цих збірниках зібрані і систематизовані норми права, що були чинними в Україні і становили основу української системи права, яка склалася у XVIII ст.

Перша частина викладена в одній книжці під назвою «Собрание Малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавлениям». Глава про опіку поділялась на два параграфи, відповідно до першого – зазначалось: «Дети несовершеннолетние то есть: мужеский пол до 18-ти а женский до 13-ти лет своего возраста, должны быть по смерти своих родителей в опеке, дабы родительское имяне движимое и недви-

жимое не было растеряно или не приведено в упадок». Параграф 2 передбачав: «Опекуны должны быть не иностранцы, но туземные уроженцы».

Джерелами «Зібрання Малоросійських прав» 1807 р. були: третій Литовський статут, «Саксонське Зерцало», право Хелмінське, право Магдебурзьке, «Порядок прав цивільних». У двадцяти випадках посилення відсутні. Але у вступі зазначено, що ці параграфи розроблені на підставі звичаїв.

У 1810 р. на основі III Статуту 1588 р. було видано «Ручной словарь, или краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей коронных и литовских провинций».

В 1811 році було надруковано текст III Статуту на російській і польській мовах. Той факт, що переклад здійснювався по польському виданню 1786 року, говорив, що в Російській імперії не знали або не хотіли знати походження Статуту як пам'ятки права литовського, українського і білоруського народів і аж ніяк не польського. Цей текст Статуту і був діючим джерелом права до розповсюдження на Україну законів Російської імперії.

У 1837 р. з'являється «Звід місцевих законів західних губерній». Так, у 1830–1833 роках спеціальною групою у складі другого відділу під керівництвом І. Данилевича було підготовлено «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережжя України і Білорусії). У розпорядженні І. Даниловича були проекти «Зводу місцевих законів губерній і областей від Польщі приєднаних» (Повстанського), «Зібрання Малоросійських прав» (Давидовича), переклад Литовського статуту (1811 р.) та інші збірники законів. Крім того, Данилович зробив виписки з «Повного зібрання законів Російської імперії», починаючи з 1722 р., що змінювали й доповнювали чинну систему норм місцевого права. За період з 1830 по 1833 рр. І. Данилович розробив проект «Зводу місцевих законів західних губерній» польською мовою. У 1838 році проект Зводу було затверджено Державною радою, але законодавчої сили не отримав.

Друга частина – «Законои цивільні» (із регламентацією опіки як пріоритетного виду влаштування дитини), в складі п'яти книг включала 947 статей і мала регулювати право власності, зобов'язувальне і сімейне право.

Введенню інституту опіки передувало у 1840 році «Свод законів Російської імперії». У 1826 р. кодифікаційну комісію замінило Друге відділення імператорської канцелярії, результатом діяльності якого стали «Полное собрание законов Российской империи», публікація якого почалася у 1830 р., та «Свод законів Російської імперії», що почав виходити з 1833 р.

Звід являв собою зібрання чинних на час його видання законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Система Зводу була затверджена Державною Радою 10.01.1832 р.

Основу структури Зводу становив поділ права на публічне і приватне, що ґрунтувався на передових західних концепціях, які йшли від римського права. Звід було видано в 15 томах, об'єднаних у 8 книг, 7-ма книга якого мала назву «устава благочинія» (статути про народне продовольство, громадське піклування, лікарський статут та ін.).

Основними особливостями системи громадського опікування над дітьми, позбавленими батьківського піклування були: становий характер піклування: в залежності від стану, до якого належала дитина, яку влаштували до того чи іншого закладу; виховні будинки та інші подібні заклади існували за рахунок змішаного фінансування: за рахунок коштів, які надавала держава, а інша частина надходила від благодійників. Крім того, ці заклади існували і за рахунок власної комерційної діяльності; заклади опіки у переважній більшості були розраховані на утримання дітей із середніх верств населення або дітей, які не мали власного майна; більшість закладів було розраховано на невелику кількість дітей; заклади опіки та їх вихованці отримували певні пільги [2, с.16].

Привертає увагу система піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування на Західноукраїнських землях. На територію західноукраїнських земель поступово поширювалась чинність авст-

рійського права, однак внаслідок багатонаціонального характеру Австрійської монархії у правовій системі держави тривалий час не було єдності. Проте, ще до загарбання західноукраїнських земель Австрією проводились певні заходи щодо об'єднання цивільного права різних австрійських провінцій – для ліквідації партикуляризму у праві й 1753 р. була створена кодифікаційна комісія, яка у 1766 р. подала вироблений нею проект Цивільного кодексу на затвердження Марії-Терезії, який вона, однак, не затвердила.

Особливо пошавилась робота над кодифікацією цивільного та інших галузей права в останній чверті 18 ст., причому кодифіковані збірники проходили апробацію у Галичині, а відтак їх чинність поширювалась і на інші австрійські провінції. У 1772 р. була створена нова комісія для переробки незатвердженого проекту Цивільного кодексу, яка аж у 1785 р. склала першу частину кодексу, до якої увійшли норми про права підданих, та сімейне і опікунське право, і яку імператор Йосиф II затвердив декретом 1786 р. І декретом 1797 р. завершений проект як Галицький цивільний кодекс був запроваджений спершу у Західній, а невдовзі у Східній Галичині; відповідно, припинило дію старе польське феодальне право. Та лише у 1811 р. після кількох переробок був затверджений і з 1812 р. уведений у дію Австрійський цивільний кодекс. Він мав 1502 статті і поділявся на 3 частини: вступ – загальні положення про цивільний закон, 1 – про особові права, 2 – речові права, 3 – спільні положення про особові і речові права. Його джерелами були: пандектне право, тобто пристосоване до капіталістичних відносин римське право, Пруське земське уложення 1794 р. і провінційне право деяких австрійських країв. Цей кодекс був модернізованим нормами капіталістичного права магнатсько-шляхетським зводом законів. З деякими змінами, внесеними у роки першої світової війни, він продовжував діяти на території Галичини і після її включення до складу Польщі – аж до прийняття Польського кодексу зобов'язань 1933 р. Закононародженим неповнолітнім, позбавленим батьківської опіки, призначався опікун чи піклувальник.

Перша половина XIX століття не принесла істотних змін, нововведень в правове регулювання сімейних відносин, що стосуються батьків і дітей. Наріжним каменем опіки продовжували залишатися положення, закладені Указом «Установи для управління губерній» 1775 року. Особливо привабливим для опіки був як і раніше принцип станової, що знайшов свій розвиток в подальші роки. Що ж до усиновлення, патронату дитячого будинку сімейного типу, то вони піддалися в цей час ретельнішій і докладнішій правовій регламентації. 11 жовтня 1803 року з'явився Указ, що дозволяє бездітним дворянам давати в сім'ї найближчих закононароджених родичів через передачу їм за життя прізвища і герба і залишення по смерті в спадок нерухомого майна. Діти-вихованці визнавалися як би рідними «у всіх спадкових лініях і не могли бути відчужувані від прав, привласнених загальними законами рівним ступеням спорідненості» [8].

Окрім опіки і усиновлення, дитячого будинку в Росії, приблизно з XIX століття, почав вводитися патронат і патронаж, тобто «влаштування безпритульних дітей, хворих і інших осіб, що потребують дбайливого домашнього догляду, в приватні сім'ї». З'являється поняття «патронату» для «занепалих, але які не загубили силу волі», який включав турботу про здоров'я дитини, початкову освіту і розвиток її здібностей до праці як джерела самозабезпечення в майбутньому житті. Сім'я, що прийняла до себе на патронат дитину, виплачувалася різна за розмірами допомога [9, с.19].

На зорі XX століття в широких колах європейського суспільства було прийнято називати прийдешнє сторіччя «століттям дитини». Але будь-які ілюзії із цього приводу дуже скоро зникли. Перша світова війна принесла дитячому населенню України фізичні і етичні страждання, руйнування сімей, загибель батьків, голод і убогість у величезних масштабах. Ускладнив положення дітей-сиріт і жовтень 1917 року. Мільйони знедолених сиріт, зігнані з постійного місця проживання, маси біженців з малолітніми дітьми, розлад правильного навчання дітей в школах – така неприваблива картина перших років існування держави так званої нової формації.

Після перемоги Жовтневої революції в Росії, виходячи із класового підходу до виховання, спочатку домінувала теорія, що всіх дітей слід виховувати відокремлено від батьків, яка довго не протрималася.

Крім заміни назви, великі нововведення сталися в системі утримання, контролю та виховання дітей. Для дітей-сиріт раннього віку були організовані будинки малюків, а для дітей молодшого дошкільного віку – дитячі будинки. В цих закладах створювалися всі можливі на той час умови для догляду і розвитку дітей під опікою лікарів, педагогів, спеціальних медичних сестер.

У 1922 р. була утворена Особлива комісія по поліпшенню життя дітей і боротьбі з дитячою бездоглядністю на чолі з Ф.Дзержинським. Дитячі заклади повністю утримувалися за рахунок держави, для них виділялися найкращі приміщення, найкваліфікованіші кадри [9, с.21].

В перші пореволюційні роки у Росії складалася система догляду дітей, що передбачала перевагу влаштуванню дітей-сиріт у державні установи.

Перший сімейний кодекс РРФСР 1918 року відображав негативне ставлення до усиновлення і практично забороняв його. Це пояснювали тим, що нібито усиновлення використовувалося як замаскована форма експлуатації праці неповнолітніх сиріт та бездоглядних дітей [10, с.9]. Перший Кодекс законів про сім'ю, шлюб, опіку та акти громадянського стану був прийнятий у липні 1919 року. Кодекс містив дві статті про усиновлення, згідно з якими, усиновлені, прийомні діти та приймаки по відношенню до усиновителя та усиновителі по відношенню до усиновлених, прийомних дітей та приймаків, якщо усиновлення мало місце до видання Кодексу, прирівнюються до родичів за походженням, а усиновлення, яке мало місце після набрання чинності Кодексом – не породжує цивільних обов'язків і прав для усиновителів та усиновлених. Ще одним способом улаштування покинутих дітей у сім'ю, що на деякий час замінив усиновлення, стало приймацтво, яке передбачалося Земельним кодексом 1922 року [11, с.105–106]. Після створення СРСР у

1922 році почались кодифікаційні роботи по створенню нового сімейного законодавства. З'являється тенденція до передачі бездоглядних дітей на виховання сім'ям робітників та селян. У 1926 році були прийняті Кодекси законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану РРФСР та УРСР. Головним досягненням стало відновлення інституту усиновлення [2, с.18].

Перші спроби відродження патронату в Радянській Росії, направлені, перш за все, на скорочення чисельності дітей, позбавлених сім'ї, були зроблені в 1928 р. Цьому присвячені постанови ВЦИК і СНК РРФСР «Про порядок і умови передачі вихованців дитячих будинків і інших неповнолітніх трудящим в містах і робочих селищах», «Про порядок і умови передачі вихованців дитячих будинків в селянські сім'ї для підготовки до сільськогосподарської праці» [12, с.485].

Наступним етапом розвитку інституту патронату вважається постанова ВЦВК і Ради Народних Комісарів РРФСР від 01.04.1936 р. «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) в сім'ї трудящих» [13, с.49].

У роки Великої Вітчизняної війни був відроджений інститут опіки та патронату, який був скасований в перші роки радянської влади. У 1936 році знов з'явився термін «патронат», який безпосередньо пов'язаний з ухваленням ВЦВК і СНК РСФСР ухвали «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) в сім'ї трудящих». Інститут опіки і патронатної сім'ї активно розвивався в роки Великої Вітчизняної війни [8, с.5].

Найбільшого поширення патронат набув у роки після Другої світової війни, коли з'явилася нова хвиля бездоглядних дітей та дітей-сиріт, які потребували піклування, а держава за допомогою дитячих закладів для таких дітей не в змозі була подолати це явище, викликане війною [8, с.5].

У повоєнну добу опікунська функція держави щодо дітей і молоді реалізувалася через низку постанов Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У та знайшла відображення в діяльності освітніх закладів, забезпечувалася колгоспами, радгоспами, шефськими організаціями. Товариством Червоного Хреста тощо [14, с.253].

05.10.1945 р. РНК УРСР прийняла постанову «Про виконання плану заходів та поліпшення медичного і побутового обслуговування жінок та дітей», згідно з якою у післявоєнний час мали провести значну роботу з розширення мережі дитячих будинків, виявлення, влаштування і поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт [14, с.254].

Щоб забезпечити належні умови життя й виховання дітей, батьки яких померли, загинули або з тих чи інших поважних причин не могли їх виховувати, постановою РНК УРСР від 24.07.1945 р. їх віддавали на патронатування (виховання) в колгоспи й родини трудящих. Колгоспи приймали на патронатування дітей свого села, або дітей з інших місцевостей відповідно до виконавчих комітетів сільських, селищних Рад депутатів трудящих. Правління колгоспів або родини трудящих, які їх патронували, повинні були створювати потрібні матеріально-побутові умови для життя й навчання, фізичного та інтелектуального розвитку цих дітей, достатньо харчувати їх, забезпечувати одягом, взуттям і шкільним приладдям, стежити за їх поведінкою і навчанням та привчати до праці на посильних для них роботах [14, с.254].

Поширення патронатного виду утримання дітей істотно стримувалося через відсутність коштів. Якщо обговорена допомога не виплачувалася, були випадки відмови від дітей, розірвання угоди. У цьому виявився недолік патронату – пряма залежність від економічних дотацій з боку держави [14, с.253].

У повоєнні роки поряд із дітьми, яких осиротила війна, з'являються і так звані соціальні сироти, тобто діти-сироти при живих батьках. Це сталося, по-перше, внаслідок того, що частішали випадки позбавлення батьків батьківських прав, а, по-друге, цьому деякою мірою сприяв Указ Президії Верховної ради СРСР від 08.07.1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня», ордена «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства» [2, с.24].

Щоб поліпшити умови життя й виховання патронуваних дітей, організовувались колго-

спні дитячі будинки (постанова Раднаркому УРСР від 11.04.1945 року, «Положення про колгоспний дитячий будинок»). Рада Міністрів УРСР у 1947 р. прийняла рішення (про прийом частини дітей до ремісничих і залізничних училищ [14, с.254].

Крім колгоспних дитячих будинків, у повоєнній Україні створювалися дитячі будинки при промислових підприємствах (Постанова РНК УРСР від 24.11.1949 р.), які фінансувалися і перебували у віданні галузевих народних комісаріатів УРСР [14, с.253].

У 1950 р. для духовенства було видано так звану Кормчу книгу, в якій містилися догмати православної церкви, а також постулати, що стосувалися піклування про бідних та сиріт. В документі йшла мова про те, що священнослужителі мають опікуватися вдовами та дітьми-сиротами, надавати їм житло, їжу та захист від всіх, хто може заподіяти їм зло [8, с.5].

Починаючи з 1956 р. в Україні відкриваються перші загальноосвітні школи-інтернати. Передбачалося створення розгалуженої структури цих закладів, які б фінансувалися державою [14, с.254].

У Постанові Ради Міністрів УРСР від 14.09.1956 року «Про заходи покращення виховання дітей, які залишилися без опіки батьків» зазначалося про започаткування здобуття середньої освіти вихованцями дитячих будинків [14, с.255].

Важливим кроком у підготовці вихованців дитячих будинків до самостійного життя в соціумі було рішення Ради Міністрів УРСР про переведення з 1956/57 навчального року усі дитячі будинки на виробниче навчання з вивчення вихованцями XI–X класів спеціальностей кваліфікованого робітника на базі заводів, МТС, колгоспів, ФЗІ, ФЗО, ремісничих училищ та інших навчальних закладів.

Наступний етап у розвитку опіки в Україні започатковує з 1985 р. – початок перебудови, яка задекларувала демократичний стиль керівництва, гласність й плюралізм думок. Аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 році зумовила масове відселення людей із забрудненої зони й необхідність створення для дітей і підлітків цієї соціальної групи, окремих шкіл повного

дня і шкіл-інтернатів, реабілітаційних центрів [14, с.256].

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР в своїй Постанові від 31.07.1987 р. «О мерах по коренному улучшению воспитания, обучения и материального обеспечения детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» запропонували провести дослідно-експериментальну роботу по визначенню оптимального типу установи для виховання, навчання і утримання дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків. З цією метою Радянським дитячим фондом імені В.І. Леніна була запропонована принципово нова форма виховання дітей, яка отримала назву «Дитячий будинок сімейного типу».

У 1988 р. було прийнято нову постанову Ради Міністрів СРСР «Про створення дитячих будинків сімейного типу», яка юридично закріпила новий вид сімейного влаштування. За положенням цієї постанови було запропоновано дві соціально-виховні структури утримання дітей:

дитячі містечка із одноквартирних багатокімнатних будинків для проживання сімей, що виховують більше 10 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

окремі сім'ї, що виховують не менше 5 дітей-сиріт та проживають у багатокімнатних окремих квартирах, спеціалізованих будинках [15, с.30–31].

Перші дитячі будинки сімейного типу створювалися і функціонували на підставі Тимчасового положення про дитячі будинки сімейного типу, в якому вказувалось, що основний сенс такого виховання полягає у наступному: поєднання гуманних принципів соціалістичної системи виховання з сімейним затишком, теплотою, батьківською турботою і перевагами домашнього колективу, в якому найяскравіше виявляються взаємна відповідальність і взаємні зобов'язання всіх членів сім'ї один перед одним [16, с.19].

У 2002р. прийнято новий Сімейний кодекс України, Розділ IV якого присвячений влаштуванню дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

26.04.2002 р. Постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Положення про

дитячий будинок сімейного типу, де під ДБСТ розуміється окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Таким чином, проаналізувавши історичний розвиток видів влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, можна зробити наступні висновки.

Усиновлення та опіка (піклування) як види влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, ніколи не могли повністю вирішити проблему влаштування дітей-сиріт. У зв'язку з цим держава намагалася знайти інші види влаштування: передача дітей під опіку духовенства, спеціальних державних установ, патронатну сім'ю.

ДБСТ є видом влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, що історично склався. При цьому патронаж як «сільський промисел» і патронат як передача дітей на виховання в сім'ї працюючих містили схожі риси з ДБСТ в частині відплатності утримання дітей і договірності порядку передачі їх на виховання. ДБСТ виник після появи всіх інших видів влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків. Історично першими з'явилися такі види влаштування сиріт, як опіка (піклування) і усиновлення, потім спеціальні державні установи і тільки потім ДБСТ.

Відплатні сімейні види влаштування, до яких відноситься і ДБСТ, є історично непростійними видами влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, на відміну від усиновлення і опіки (піклування). Потреба держави у відплатних видах влаштування виникає в періоди соціально-економічних або політичних потрясінь в країні. В даний час влаштування дитини до ДБСТ розглядається як альтернатива влаштуванню в державні установи, що додає ДБСТ, як виду влаштування, соціально-правову стабільність.

Патронат, що включає в себе договірний порядок передачі дитини на виховання в сім'ю і відплатність виховання та утримання дитини, був прообразом сучасного ДБСТ сім'ї як виду влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків.

Застосування при дослідженні дитячих будинків сімейного типу історико-правового методу наукових досліджень, дасть можливість продовжити наукові пошуки, як в частині з'ясування сутності та правової природи наукової категорії «дитячий будинок сімейного типу», так і щодо дослідження правового положення окремих видів влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шипіленко О. Історія розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської турботи, в Україні / О. Шипіленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccf.org.ua/for-specialists/view/168/pg.3>.
2. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): дис. ... кандидата юрид. наук : 12 00.03 / Москалюк Вікторія Юріївна. – Х., 2003. – 200 с.
3. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – СПб. : Издат. торг. дом «Летний сад», 1999.
4. Лебедева Е. Сиротские учреждения в России. Исторический обзор / Е. Лебедева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.miloserdie.ru/print/2/12/6102>.
5. Из истории опеки. Материалы отдела опеки и попечительства в структуре управления образования администрации города Бердска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opeka.berdsk-edu.ru/p4aa1.html>.
6. Хрестоматія з історії держави та права України : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2 т. / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін юре, 1997. – Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.
7. Иванов О. История меценатства / О. Иванов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://test.eurekanet.ru/ewww2007/info/566.html>.
8. История усыновления в России. Материалы Министерства образования и науки

РФ, Департамента воспитания и социализации детей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.usynovite.ru/experience/history/chapter1>.

9. Яковенко В. С. Виховання та усиновлення дітей сиріт / В. С. Яковенко. – Кіровоград, 1998.

10. Гойхбарг А. Г. Брачное, семейное и опекуновское право Советской республики / А. Г. Гойхбарг. – М., 1920.

11. Смелський І. П. Приймацтво / І. П. Смелський // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 3 (37). – С. 105–106.

12. Генкин Д. М. История советского гражданского права / Генкин Д. М., Новицкий И. Б., Рабинович Н. В. – М., 1949.

13. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О порядке передачи детей на воспитание (патронат) в семьи трудящихся» : от

01.04.1936 г. // СУ РСФСР. – 1936. – № 9. – Ст. 49.

14. Плугатор І. Етапи розвитку опіки дітей і молоді в Україні (1945-1991 РР.) // Опіка дітей і молоді у період трансформації суспільного устрою в Україні / І. Плугатор // Ідеї опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : збірник наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 253–254.

15. Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання / Н. М. Комарова, І. В. Пеша. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2006. – С. 30–31.

16. Рыбинский Е. М. Сиротское детство России. Что делать? / Е. М. Рыбинский. – М., 1997.

Свіжий О. В. Становлення поняття «дитячий будинок сімейного типу» у законодавстві України / О. В. Свіжий, О. О. Свіжа // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 186–195 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_2_30.pdf

Досліджено становлення і розвиток інституту дитячого будинку сімейного типу у різних історичних періодах. Проаналізовано погляди науковці-правників щодо моменту зародження інституту дитячого будинку сімейного типу. Зроблено висновок про те, що дитячий будинок сімейного типу як вид влаштування історично склався та виник після появи всіх інших видів влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

***

Свижый О.В., Свижа О.О. Становление понятия «детский дом семейного типа» в законодательстве Украины

Исследовано становление и развитие института детского дома семейного типа в различных исторических периодах. Проанализированы взгляды ученых-юристов относительно момента зарождения института детского дома семейного типа. Сделан вывод о том, что детский дом семейного типа как вид устройства исторически сложился и возник после появления всех других видов устройства детей, лишенных родительской опеки.

***

Svizhyj O.V., Svizha O.O. Formation of the Concept of « Child's House of Domestic Type» in the Legislation of Ukraine

The analysis the formation and development institute of child's house of domestic type in various historical periods. It was analyzed the views of scientists, lawyers on the inception of the institute of child's house of domestic type. It is concluded that child's house of domestic type as a kind of arrangement and historically arose after the appearance of all other types of placement of children without parental care.